

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
Volume/Cilt 7, Number/Sayı 2, (2018)
<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

İTİKADÎ MEZHEPLERİN İMÂMET TASAVVURU

Mehmet KUBAT

Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi
mehmet.kubat@inonu.edu.tr

ÖZET

İslâm'ın ilk döneminden bugüne Müslümanlar arasında ortaya çıkan en önemli problem imâmet konusunda baş gösteren anlaşmazlıktır. İslâm tarihi boyunca üzerinde en çok ihtilâfın meydana geldiği, etrafında en çok tartışmanın yaşandığı ve uğruna en çok kavga ve savaşın yapıldığı mesele de şüphesiz imâmet meselesidir. Bu sorun Şîa, Havâric ve Mürcie başta olmak üzere hemen bütün itikadî mezheplerin fikir, anlayış ve duruşlarını şekillendirmiştir. Bu makalede önce imâmet ve hilâfet kavramlarının anlam alanını üzerinde durulacak, ardından da ilk teşekkül eden Hâvâric, Şîa ve Mürcie fırkalarının imâmet nazariyesi özetlenecek ve en sonunda da Ehl-i Sünnet'in Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâturidîyye ekollerinin imâmet görüşü aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İmâmet, hilâfet, Kureyşilik, nass ile tayin, seçim.

ISLAMIC SECTS' CONCEPTUALIZATION OF CALIPHATE

ABSTRACT

The most important problem that emerged between Muslims since the first period of Islam has been the disagreement about the caliphate. Throughout the history of Islam the issue of caliphate has been the most controversial one causing fights. This issue has shaped the attitudes, ideas and views of certain creeds such as Shia, Khawarij, and Murji'a. In this article, firstly, the meaning of the concept of caliphate will be elaborated, and then the theory of caliphate of the Shia, Khawarij, and Murji'a sects will be summarized. Finally, the views regarding the caliphate of the Ahl al-Sunnah, Salafiyya, Ashariyya and Maturidiyya schools will be investigated.

Key Words: Imamate, caliphate, Qurayshism, appointed with nass, selection.

GİRİŞ

İmâmet/hilâfet veya devlet başkanlığı sorunu, İslâm düşünce tarihinin ilk ve en önemli sorunudur. Zira hilâfet meselesi çok erken tarihlere, İslâm'ın ilk dönemine kadar dayanmaktadır.¹ Ayrıca hilâfet tartışmaları etrafında ortaya çıkan ihtilâfın, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ciddi ihtilâf olduğu genel kabul görmüştür.²

İslâm'ın erken döneminden günümüze kadar geçen süreçte üzerinde en çok ihtilâfın meydana geldiği, etrafında en çok tartışmanın yaşandığı ve uğruna en çok kavganın yapıldığı mesele şüphesiz hilâfet meselesidir.³ Dolayısıyla İslâm tarihi boyunca hakkında en çok fikir ayrılıklarının ortaya çıktığı hususun da yine imâmet meselesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁴

Hilâfet meselesi, İslâm tarihin hemen her döneminde tazeliğini korumuş ve günümüze kadar uzanan bir dizi problem ve anlaşmazlığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁵

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra İslâm ümmeti arasında beliren en önemli ve en ciddi anlaşmazlık, onun yerine kimin halife olacağı konusunda baş gösteren ihtilâftır.⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in dâr-ı bekâya irtihalinden hemen sonra Sakîfetu Benî Saîde'de toplanan Ensâr ve ardından oraya gelen Muhâcirûn arasında hilâfet konusunda vuku bulan tartışmalar, ayrıca Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.)'nin hilâfete getirildiği süreçte yine hilâfet üzerine ortaya çıkan anlaşmazlıklar, imâmet meselesinin İslâm toplumundaki en büyük anlaşmazlıkların mihrini teşkil ettiğini göstermektedir. İmâmet meselesi etrafında vuku bulan söz konusu ihtilâflar, başta Şîa, Havâric ve Mürcie⁷ olmak üzere birçok fırkanın fikir ve duruşunu şekillendirmiştir.

İslâm tarihi boyunca yaşanan ayrışmaların temelinde, siyasî ve itikadî fırkalar arasında çıkan problemlerin esasında imâmet/hilâfet meselesinin önemli rolü olmuştur. Bu nedenle âlimler, tarihten günümüze hemen her asırda imâmet sorunu etrafında meydana gelen tartışmaların, dinin başka her hangi bir kuralı için yapılmadığı hususunda da sözbirliği etmişlerdir.⁸ Aynı zamanda bütün İslâm tarihi boyunca etrafında en çok görüş beyan edilen problem yine imâmet/hilâfet meselesi olmuştur. Nitekim imâmet konusunda mezhepler birbirlerinden oldukça farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Şîa, Hz. Ali (r.a.)'nin hilâfetinin nassla belirlendiğini iddia ederken, onların tam karşısında yer alan bazı mezhep mensupları, hastalığı esnasında Hz. Ebubekir (r.a.)'in Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından namaz kıldırarak görevlendirilmesini onun imâmet ve hilâfetine delil saymışlardır. Başta Hâriciler olmak üzere Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerin kahir ekseriyeti ise Hz. Peygamber

¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1997, s. 148.

² Bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Mûsallîn*, Nşr. Ritter, Weisbaden, 1980, s. 39.

³ Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 2; Abdulkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1994, I/24; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, İstanbul, 2011, s. 61.

⁴ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *Ğıyâsu'l-Ümem fi İltiyasi'z-Zulem*, Thk. Abdulazîm ed-Dîb, Katar, 1401, s. 59.

⁵ Hasan Onat, "Şîi İmâmet Nazariyesi", *AÜİFD*, Ankara, 1992, XXXIII/90.

⁶ Abdulkâhir el-Bağdadî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 281; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/24; Ethem Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, s. 27; Neşet Çağatay-İbrahim Âgâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985, s. 5 vd.

⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/24; Mustafa Öz-Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/201.

⁸ Ali el-Harb, *en-Nass ve'l-Hakika*, Beyrut, 1983, II/32; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/24.

(s.a.v.)'in yerine kimseyi tayin etmediğini, bilakis halife seçimini Müslümanların seçimine bıraktığını kabul etmişlerdir.⁹

İmâmet/hilâfet meselesi etrafında birbirlerinden çok farklı fikrin ortaya çıkması tabii bir durumdur. Çünkü imâmet/hilâfet, nübüvvetin hilâfeti olduğu için, din ile siyaset gibi iki unsuru bir arada bulunduran ve bu iki unsuru birleştiren bir kurumdur. Din ve siyaset de hemen her dönemde bütün ihtilâfların, tartışmaların neşet ettiği iki kaynaktır.¹⁰

Gerçekte imâmet, akîdevî bir konu değil, fikhî ve amelî bir husustur.¹¹ Nitekim Ehl-i Sünnet imâmeti akîdevî bir konu olarak kabul etmemiş, yalnızca fikhî/amelî ve fer'î bir konu saymıştır.¹² Ancak Şîa imâmeti akîde konusu yaptığı için¹³ bu konu Ehl-i Sünnet kelâm kitaplarında da yer almaya başlamıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri imâmet konusuna, çoğunlukla Şîa'nın iddialarına cevap vermek şeklinde ilgi göstermiştir. İmâmet hususunda Şîa'nın iddialarıyla birlikte Râfîzî ve Hâricî fırkaları tarafından da aşırı görüşler ileri sürülünce Ehl-i Sünnet kelâmcıları, dinin aslına ait bir mesele olmamasına rağmen, imâmeti kelâm konuları arasına almışlardır.¹⁴

Bilindiği üzere Şîa kelâmında nübüvvetin bir devamı sayılan imâmet, dinin aslî hükümlerinden kabul edilmiş ve diğer hususlar onunla irtibatlandırılmıştır. Nitekim bütün Şîiler, Hz. Ali'nin fazilet bakımından insanların en üstünü olduğunu,¹⁵ Zeydiyye dışındaki Şîiler, efdal verken mefdülün imâmetinin câiz olmadığını ve nassla imâm tayin edilen Hz. Ali (r.a.)'nin mutlak manada yegâne imâm olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶

Şîa'ya göre Hz. Ali'nin nassla yani Kur'an ve Sünnet'le imâm/halife tayin edildiği hususunda zerre kadar şüphe yoktur. Onlar, Hz. Ali'nin nassla, hem de Rasûlullah (s.a.v.)'in sağlığında imâm tayin edildiğini ve bu durumun kıblenin yönü ile diğer farzların delilleri kadar kesin olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁷ Bu nedenle Şîi doktrinde dinin aslî konularından ve iman esaslarından sayılan Hz.

⁹ Krş. İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Beyrut, 1317, IV/176-178.

¹⁰ Harb, *en-Nass ve'l-Hakika*, II/32 vd.

¹¹ Krş. Sa'duddîn Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 322.

¹² Ebu'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948, s. 28. Nâşi el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, Nşr. Josef van Ess, Beyrut, 1971, s. 42 vd.; Necmuddîn Ebi'l-Kâsım Ca'fer b. Hasan b. Saîd el-Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn ve Telîhi er-Risâletu'l-Mâtîyye*, Thk. Rıdâ el-Üstâdî, Meşhed, 1424, s. 219; Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 25; Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1993, V/291.

¹³ Krş. Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 25 vd.; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 1988, s. 762; Hasan Onat, "Şîi İmâmet Nazariyesi", XXXIII/93.

¹⁴ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1983, s. 166 vd.; Öz-İlhan, "İmâmet", *DİA*, XXII/201.

¹⁵ Krş. Nâşi el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, s. 42 vd.; Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn*, s. 219; Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 25; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/291.

¹⁶ Şîi mezheplerden yalnızca Zeydiyye, efdâl verken mefdülün imâmetinin de câiz olduğunu savunmuştur. Krş. Abdulkâhîr el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, Trs., s. 30-32; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/154-157; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire, Trs., s. 40-42; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, İstanbul, 2011, s. 96; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir, 2008, s. 274-277; Mustafa Öz, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye", *MÜİFD*, Sayı: 19, İstanbul, 2000, s. 46-47.

¹⁷ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 25.

Ali (r.a.)'nin nassla imâm tayin edildiğini kabul etmeyen kişi mü'min olma özelliğini kaybetmiş olur.¹⁸ Buna göre iman, ancak usûlî'd-dîn'den olan *imâmete* inanmakla tamamlanabilir.¹⁹

Ne var ki Şîa tarafından ortaya atılan bu iddia başta Ehl-i Sünnet ekolleri olmak üzere itikadî mezheplerin çoğunluğu tarafından kabul görmemiş ve reddedilmiştir. Çünkü eğer Hz. Ali (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından imâm tayin edilmiş olsaydı, onun kendinden önce gelen her üç halifeye biat etmemesi gerekirdi. Oysa Hz. Ali (r.a.), kendinden önceki halifelerin her üçüne de biat etmiş, arkalarında namaz kılmış, onlara muhalefet etmemiş ve onlarla istişarelerde bulunmuştur. Onun bütün bunları düşüncesini gizlemek maksadıyla yani takiiye amacıyla yaptığı söylenemez.²⁰

Denebilir ki Ehl-i Sünnet'in imâmet nazariyyesi, büyük ölçüde Şîa'nın imâmet görüşüne karşı şekillenmiştir. Ehl-i Sünnet'e göre imâmet/hilâfet nassla belirlenen bir husus değildir. Yani Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra kimin halife olacağına dair Kur'an'da ve hadislerde bir emir bulunmadığından hilâfet Müslümanlara bırakılmış²¹ içtihadî bir meseledir.²² Nitekim ümmet Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatını müteakip önce Hz. Ebu Bekir (r.a.)'i, sonra Hz. Ömer (r.a.)'i, daha sonra Hz. Osman (r.a.)'i ve en nihayetinde de Hz. Ali (r.a.)'yi halife seçmiştir.

Bu çalışmada önce imâmet kavramının anlam alanını, lügat ve ıstılahtaki manalarını izah edecek, ardından ilk teşekkül eden fırkalardan Havâric, Şîa, Müricie'nin imâmet nazariyesini özetleyecek ve en sonunda da Ehl-i Sünnet'in Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâturidîyye ekollerinin imâmet görüşünü aktaracağız.

1. İMÂMET VE HİLÂFET KAVRAMLARININ ANLAM ALANI

İslâm'ın ilk döneminde "imâmet" ve "hilâfet" kavramları çoğunlukla eş anlamlı kabul edilmiştir. Bu iki kavram Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatını müteakip "dini koruma ve dinin gereklerine göre dünyayı yönetme (siyâset) konusunda Rasûlullah (s.a.v.)'a vekâlet (halifelik) etmek"²³ anlamında kullanılmıştır.

a) Lügatte İmâm ve İmâmet Kavramları

Lügatte "ön, öne geçmek, sevk ve idare etmek" anlamındaki *emm* kökünden gelen *imâm*,²⁴ "kendisine uyulan kimse" demektir. Bu, sözüne ve hareketlerine uyulan bir insan olabileceği gibi bir kitap veya başka bir şey de olabilir.²⁵

¹⁸ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1311, III/281; Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul, 1990, s. 16.

¹⁹ Krş. Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul, 2007, s. 165-167.

²⁰ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 28.

²¹ Muhammed Tavit Tanci, "İslam'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, 1994, s. 56.

²² Krş. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Trc. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2001, s. 474.

²³ Bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *Nazariyyetu'l-İmâme Lede's-Şiati'l-İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991, s. 20.

²⁴ Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Kum, 1405, XII/22 vd.

²⁵ Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1998, s. 24; Mustafa Öz-Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/201.

İmâm, “kendisine uyulan kimse, öncü,²⁶ dinî ve dünyevî yönetimi beraberce yürüten kimse”²⁷ demektir. Nitekim Seyyid Şerif Cürcanî’ye göre *imâm*; “din ve dünya işlerinin hepsinde hükmün kendisine ait olduğu kişi”dir.²⁸ Semîn el-Halebî ise *imâm*, “sözlerinde davranışlarında ve fiillerinde kendisine tabi olunan kimse” diye tanımlamıştır.²⁹

İslâm toplumunda cemaatle kılınan namaza önderlik eden, yani namaz kıldırın kimseye *imâm* denildiği gibi, “o gün her insan grubunu kendi imâmıyla çağırırız”³⁰ âyetinde vurgulandığı üzere genel olarak her bir topluluğun önderi olan ve toplum fertlerini yönlendiren kişiye de *imâm* denilmektedir.³¹ İslâm toplumunun reisine *imâm* adının verilmesi, ittibâ ve iktidâ bakımından namaz kıldırın imâma benzetilmesinden dolayıdır.³²

İmâm kelimesine “tâ” harfinin eklenmesiyle meydana gelen bir terim olan *imâmet* kelimesi ise, “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in vefatından sonra İslâm toplumunun dinî ve siyâsî liderliği görevi” anlamında kullanılmıştır.³³

Kaynaklarda cemaatle kılınan namazlardaki imâmlıktan ayırmak için devlet başkanlığı için “imâmet-i kübrâ” veya “imâmet-i uzmâ” ifadesi tercih edilmiştir. İslâmî literatürde imâmet daha çok nazârî mânada devlet başkanlığını belirtmek için kullanılmıştır.³⁴

b) Sözlükte Hâlîfe ve Hilâfet Kavramları

İslâm’ın ilk döneminde yaygın olarak kullanılan “imâmet” teriminin yerine sonraları aynı anlam ve içerikle “hilâfet” teriminin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Sözlükte *hilâfet* kelimesi, “birinin ardından gelmek, birinin arkasından gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek; birinin arkasından onun yerine veya makamına geçip yerini doldurmak, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak” gibi anlamlara gelmektedir.³⁵

İslâmî literatürde *hilâfet* kavramı daha çok fiilî otoriteyi işaret etmek için kullanılmıştır.³⁶

c) İstilahta İmâm ve İmâmet Kavramları

Terim olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)’den sonra İslâm toplumunun başında bulunan, toplumun fertlerini yönlendiren, devletin sevk ve idaresini en yüksek seviyede üstlenen kişiye *imâm* denilirken, onun üzerine aldığı görev ve makamı ifade etmek için de *imâmet* kavramı kullanılmıştır. Buna göre

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XII/24; İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’an*, s. 87.

²⁷ Seyyid Şerif el-Cürcanî, *et-Ta’rifât*, Beyrut, 1990, s. 50.

²⁸ Cürcanî, *et-Ta’rifât*, s. 58.

²⁹ Ahmed b. Yusuf b. Abdurrahim Semîn el-Halebî, *Umdetu’l-Huffaz*, Beyrut, 1996, I/122.

³⁰ İsrâ, 17/71.

³¹ Subhî, *Nazariyyetu’l-İmâme Lede’ş-Şîati’l-İsnâ Aşeriyye*, s. 21.

³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 151; Ziyauddin Rayyis, *İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1995, s. 155.

³³ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 153.

³⁴ Öz-İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII/201.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IX/82 vd.; Mecduddîn Muhammed b. Yâ’kûb Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Kahire, 1979, III/133; İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’an*, s. 294.

³⁶ Öz-İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII/201.

erken dönem İslâm toplumunda önder ve lider olması sebebiyle devlet başkanına “imâm” denildiği, devlet başkanının görev ve makamını ifade etmek için ise “imâmet” teriminin kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁷

d) İstilahta Halîfe/Hilâfet Kavramları

Halîfe “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir³⁸ ve devlet başkanı için kullanılır. Terim olarak “halîfe” kavramı, İslâm toplumlarında Hz. Peygamber (s.a.v.)’den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. “Hilâfet” ise halifenin üzerine aldığı görev ve makamı ifade etmek için kullanılmıştır.

Daha önce de vurgulandığı üzere, dinî ve siyâsî lider demek olan halifeye³⁹ *imâm* adının verilmesi, ittibâ ve iktidâ bakımından namaz kıldırın imâma benzetilmesinden dolayıdır.⁴⁰ Ümmetin kendisine tâbi olup, onu önder kabul etmesinden ötürü Hz. Peygamber (s.a.v.)’e “imâm” denildiği gibi,⁴¹ onun vekilleri mesabesinde olan halifelere de “imâm” denilmiştir. Buna göre devlet başkanına Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in vekili olarak, onun adına dini koruma ve dünya siyasetini icra etme anlamında ümmeti yönettiği için *imâm* veya *halîfe* denildiği anlaşılmaktadır.⁴²

2. İTİKADÎ MEZHEPLERİN İMÂMET ANLAYIŞLARI

a) Hâricîlerin İmâmet Tasavvuru

Diğer bütün fırkaların görüşünün aksine Hâricîlere göre halifesiz bir İslâm toplumunun olması mümkündür.⁴³ Nitekim bazı Hâricî grupları, imâmet konusunda Müslümanların genel görüşünün dışına çıkarak, bir imâm tayin etmenin ne aklî ne de şer’î olarak zorunlu olmadığını kabul etmişlerdir.⁴⁴

Kureyşîlik şartını tamamen reddeden Hâricîler, teorik düzlemde halifenin hangi ırktan veya hangi soydan olursa olsun ilim ve fazilet sahibi her Müslümanın hakkı olduğunu savunmuşlardır. Hâricî fırkaların hepsinin üzerinde ittifak ettiği görüşe göre Müslüman olması koşuluyla herkes imâm olabilir. Söz konusu imâmın Kureyş’li olması, Arap veya Acem olması, hür veya köle olması arasında hiçbir fark yoktur.⁴⁵

³⁷ Öz-İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII/201.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IX/84; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, III/133.

³⁹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 153.

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 151.

⁴¹ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, IV/76.

⁴² Subhî, *Nazariyyetu’l-İmâme Lede’ş-Şiati’l-İsnâ Aşeriyye*, s. 20.

⁴³ Şehristanî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I/116.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 152.

⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasal fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, IV/89; Krş. Sabri Hizmetli, “İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, Ankara, 1983, XXVI/665; Öz-İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII/201.

b) Şîa'nın İmâmet Tasavvuru

İmâmeti nübüvvetin bir devamı olarak gören Şîi fırkalar,⁴⁶ Hz. Ali (r.a.)'nin imâmet ve hilâfetinin anlamı gizli yahut açık nass ve vasiyetle sâbit olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁷ Bu nedenle hemen bütün Şîiler, Hz. Ali (r.a.)'nin imâmet ve hilâfetinin gizli ve açık nass⁴⁸ ve vasiyetle sabit olduğuna hükmetmiş ve imâmetin kıyamete kadar onun soyundan gelen masum imâmlar tarafından devam edeceğine inanmışlardır.⁴⁹

c) Mürcie'nin İmâmet Anlayışı

İlimli ve uzlaşmacı fikirleriyle öne çıkan Mürcie mezhebi içerisinde soyla ilgili olarak imâmeti, kabilesi ne olursa olsun her Müslümana uygun gören âlimler olduğu gibi, sadece Kureyş'e has kılan âlimler de olmuştur.⁵⁰ Nitekim bazı araştırmacılar, hilâfette Kureyşilik şartını benimsemediklerinden dolayı Mürcie'nin "Hâricî-Mürciler" olarak isimlendirildiğini iddia ederken,⁵¹ İbn Hazm (ö. 456/1064), Mürcie'nin çoğunluğunun imâmet için Kureyş'ten olma şartını kabul ettiğini söyler.⁵²

3. EHL-İ SÜNNET EKOLLERİNİN İMÂMET ANLAYIŞI

Ehl-i Sünnet ekollerinin imâmet nazariyesi, başta Şîilik olmak üzere Hâricî ve ehl-i bid'at kabul edilen diğer fırkaların imâmet doktrinlerine karşı inşa edilmiştir. Şimdi Ehl-i Sünnet'in üç ana fırkasının imâmet anlayışını kısaca aktarmak istiyoruz.

a) Selfiyyenin İmâmet Anlayışı

Selef itikadını benimseyen âlimlere göre imâmet asıl değil, fer'î bir konudur. Ancak Şîa'nın etkisiyle imâmet meselesi imanla ilişkilendirilip itikâdi bir konu haline getirilmiştir.⁵³

Başta sembol isim Ahmed b. Hanbel olmak üzere Selefî düşüncenin öncüleri, Müslümanların kendi içlerinden din ve dünya işlerini deruhte edecek bir imâm, halife yahut devlet başkanı seçmelerinin gerekli olduğu fikrine kâil olmuşlardır. İmam, Hulefâ-yi Râşidîn'in seçilme şekillerinden biriyle belirlenmesi mümkündür. Ancak onlara göre imâmın, Ehlu'l-hal ve'l-akd'in tensibiyle seçilmesi daha uygundur.⁵⁴

⁴⁶ Krş. Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu'l-Makalâti'l-Firak*, Tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, 1321, s. 16; Ebu Cafer Muhammed b. İshâk el-Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, Tahran, Trs., I/176, 270 vd., 286 vd.

⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/146.

⁴⁸ Subhî, *Nazariyyetu'l-İmâmeti Lede's-Sîa İsnâ Aşeriyye*, s. 79-88.

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/146; Krş. Bağdadî, *Kitabu Usuli'd-Dîn*, s. 278; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 155; Avni İlhan, "İmâmet Nazariyesinde Seçim ve Nass Münakaşası", *DEÜİFD*, İzmir, 1983, I/142.

⁵⁰ M. Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşiliği", *AÜİFD*, Ankara, 1978, XIII/162.

⁵¹ Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *GÜÇİFD*, Çorum, 2002, I/197.

⁵² İbn Hazm, *el-Fisal*, IV/89.

⁵³ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 25, 28; Takiyyuddîn İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, Riyad, 1406/1986, I/75-77, 109-110; Krş. Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 2010, s. 198-200.

⁵⁴ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1989, II/86.

Selefiyye imâmette Kureyşilik şartını kabul etmekle birlikte, hilâfeti zorla elde eden kişi fitneye sebep olmamak için meşrû halife kabul edilir. Bundan dolayı Muâviye de meşrû halifedir.⁵⁵

Hulefâ-yi Râşidîn'in fazilet dereceleri imâmet sırasına göredir. Fazilet sırasında daha sonra Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, Bedir Savaşı'na iştirak edenler ve hicret sırasına göre diğer ashap yer alır.⁵⁶

b) Eş'arîlerin İmâmet Anlayışı

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre Müslümanların işlerini Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tayin ettiği ilkelere göre yürüten bir halifenin *Ehlu'l-Hall ve'l-Akd* tarafından seçilmesi gereklidir.⁵⁷

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre efdal varken mefdûlün imâmeti geçerli değildir. Efdal olan değil de mefdûl olana imâmet akd olunursa, bu kişi ancak bir hükümdar olur ve imâm sayılmaz.⁵⁸

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre, Şii iddialarının aksine, imâmet nassla veya tayinle değil, ittifak ve seçimle olur.⁵⁹ Ona göre, her ne kadar Hz. Ali (r.a.) ile muhâlifleri arasında baş gösteren olaylarda Hz. Ali haklı, karşıtları hatalı olsalar da,⁶⁰ Hz. Ali'nin nassla tayin edildiğini gösteren hiçbir delil bulunmamaktadır. Aksine Hz. Ebu Bekir (r.a.)'in, Hz. Ömer (r.a.)'in, Hz. Osman (r.a.)'in ve Hz. Ali (r.a.)'nin hilâfetleri Müslümanların icmâsıyla gerçekleşmiştir.⁶¹

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre imâmların Kureyş'ten olma şartı aklen gerekli olmayıp, nass ile gerekli kılınmıştır.⁶²

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre imâmlarda istikameti terk etme görüldüğünde Müslümanların imâmlarına karşı gelmeleri sapıklıktır. Aynı şekilde onlara kılıç ile karşı çıkmak da yanlıştır. Zira fitne esnasında savaşı bırakmak gereklidir.⁶³

c) Mâturîdîlerin İmâmet Anlayışı

Ebü Mansûr el-Mâturîdî, geleneksel kelâm anlayışında olduğu gibi eserlerinde "imâmet ve hilâfet" konularına müstakil bir başlık açarak değinmemiş; ancak gerek *Kitabu't-Tevhid* ve gerekse de *Te'vilâtu'l-Kur'ân* adlı eserinde bu konuya dair kavramları ele alıp, nassların bütünlük çerçevesini gözeterek makul bir biçimde yorumlamıştır.⁶⁴ İmam Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*'da kendi imâmet

⁵⁵ Ebu'l-Hüseyin İbnu'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadî Hanbelî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakatu'l-Hanâbile*, Beyrut, Trs., I/108; Krş. Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II/86.

⁵⁶ Krş. Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II/86; Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, s. 200.

⁵⁷ İrfan Abdulhamîd, "Eş'arî", *DİA*, Ankara, 1995, XI/446.

⁵⁸ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1410, s. 59; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, Thk. H. Atay-Ş. Ali Düzgün, Ankara, 2004, II/443; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/103.

⁵⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.280; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/103.

⁶⁰ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehl-i'z-Zeyği ve'l-Bida'*, Nşr. Ricgard J. McCARTY, Beyrut, 1952, s. 160-161; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlâtî-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Thk. Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s. 180-184; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

⁶¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 222.

⁶² İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.182.

⁶³ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 61; Geniş bilgi için bkz., Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013, s. 300-305.

⁶⁴ Krş. Ramazan Altıntaş, "İmam-ı Mâturîdî'de Din Siyâset İlişkileri", *Milel ve Nihal*, Cilt: 7, Sayı: 2, Mayıs-Ağustos 2010, s. 53-65; Recep Önal, "Mâturîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, Yıl: 2013, s. 332 vd.

anlayışlarına uygun vasıflara sahip bulunan imâma itaat etmenin farz, muhalefet etmenin ise küfür olduğunu savunan Şîa'ya karşı çıkmış ve hiç kimsenin görüşünün hüccet teşkil etme konusunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözü makamına geçemeyeceğini vurgulamıştır.⁶⁵

Daha sonraki dönemlerde başta Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) olmak üzere onun görüşlerinden hareket eden âlimler eserlerinde Mâtürîdîliğin imâmet görüşünü ortaya koymuşlardır. Bu âlimlere göre seçilecek imâm yahut devlet başkanı âdil ve liyakatli olmalıdır. Seçilecek kimsede bu vasıflar dışında diğer vasıflar tamamen mevcut bulunmayabilir. Mâtürîdîlere göre, Şîa tarafından Hz. Ali (r.a.)'nin imâmetine dair ileri sürülen naslar ve bu konudaki iddialar sağlam bir asla dayanmamaktadır. Aynı şekilde imâmların mâsum olduğu, nass ve tayinle belirlendiklerine dair Şîi iddialar gerçeği aksettirmekten uzaktır.⁶⁶

4. EHL-İ SÜNNET'İN FAZİLET SIRALAMASI

Yukarıda aktardığımız üzere, Şîilikte Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra en faziletli kişi şüphesiz Hz. Ali (r.a.)'dir. Bu nedenle bütün Şîi fırkalar Hz. Ali'yi imâmette diğer bütün ashaptan üstün görmüş ve onu sahabenin tümünden önde tutmuşlardır.⁶⁷

Ancak Ehl-i Sünnet'e göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra insanların en faziletlieleri, Hulefâ-i Raşîdîn'nin geliş sırasına göredir.

Ayrıca tıpkı Zeydîler gibi, Eş'arîler dışındaki Ehl-i Sünnet mensuplarına göre efdal varken mefdulün imâmeti de câizdir. Ehl-i Sünnet âlimleri Beni Saide Sakîfesi'nde Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde'yi seçmek istemesi üzerine, kendisi daha faziletli olduğu halde Hz. Ebu Bekir (r.a.)'in, Hz. Ömer (r.a.) ve Ebu Ubeyde b. Cerrah (r.a.)'ı halife olarak önermesi, Hz. Ömer'in altı kişilik şurayı halife seçimi için görevlendirmesi, ayrıca Hz. Hasan (r.a.)'ın, sahabe içerisinde daha faziletlisi varken hilâfeti Muaviye'ye bırakması gibi hâdiseleri delil getirerek sahabenin, mefdulün imâmetinin geçerli olduğu konusunda icmâ ettiğini vurgulamışlardır.⁶⁸

a) Selfiyye'nin Fazilet Sıralaması

Selefiyye'ye göre fazilet sırası, Râşid Halifelerin hilâfet sırası gibi olup sırayla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir.⁶⁹ Nitekim Selefi düşüncenin sembol ismi Ahmed bin Hanbel bu hususta "Bu ümmetin Nebî (s.a.v.)'den sonra en faziletlieleri Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir" diyerek fazilet konusunda Ehl-i Sünnet'in geneline uyduğunu belirtmiştir.⁷⁰

b) Eş'arîlerin Fazilet Sıralaması

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Eş'arî âlimlere göre fazilet sırası Râşit halifelerin hilâfete geliş sırasında olduğu gibi olup, ümmetin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra en faziletlieleri sırayla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir.⁷¹

⁶⁵ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, İstanbul, 2003, XXVIII/162.

⁶⁶ Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II/445 vd., 460 vd.; Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII/155; Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul, 2011, s. 445.

⁶⁷ Krş. Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*, s. 5.

⁶⁸ İbn Hazm, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, V/5-6.

⁶⁹ Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*, s. 294; Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 42.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Usûlu's-Sünne*, s. 26-27.

⁷¹ Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 59; Nesefî, *Tabsıratü'l-Edille*, II/443; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/103.

c) Mâturidîlerin Fazilet Sıralaması

İmama-ı A'zam Ebû Hanife *el-Fıkhü'l-Ekber*'de fazilet sıralamasının Râşid Halifelerin sırasıyla aynı olduğunu açıkça söylemek suretiyle Ehl-i Sünnet'in bu husustaki görüşünü ortaya koyarken, daha sonra Hanefî-Mâturidî çizgiyi sürdüren âlimler de aynı şekilde "Hulefâ-i Râşidîn'in fazilet sırasının, hilâfet sırasıyla aynı olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.⁷²

İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî ve diğer Mâturidî âlimlere göre fazilet sırası, dört Râşit Halife'nin geliş sırasına göredir ki, onlar sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir.⁷³

5. EHL-İ SÜNNET'E GÖRE İMÂMET/HİLÂFETTE KUREYŞİLİK ŞARTI

İslâm'ın ilk döneminden itibaren imâmet/hilâfet meselesi etrafında ortaya çıkan en önemli ihtilâflardan birisi de hilâfetin kureyşliliği meselesidir. Bu husustaki ihtilâfın merkezinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra, onun yerine kimin halife olacağı tartışmalarının ilk olarak yapılmaya başlandığı *Sakîfetu Benî Saîde*'de Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in dilinden aktarılan "الائمة من قريش : إماملار كورةش'tendir"⁷⁴ hadisi yer almaktadır. Bu hadis etrafında meydana gelen yorum farklılıkları,⁷⁵ daha sonra ortaya çıkan hemen bütün itikadî mezheplerin halifenin Kureyş'ten olup olmaması yönündeki görüş, duruş ve tavırları üzerinde etkili olmuştur.

İslâm dünyasında hilâfette Kureyşilik şartını ilk olarak reddeden fırka Hâricîlerdir. Hâricîlere göre imâmın köle veya hür, bedevî veya Kureyşli olması câizdir. Onlara göre halifenin Kureyş'ten veya başka herhangi bir kabileden olması, yine imâmın hür veya köle olması arasında hiçbir fark bulunmamaktadır.⁷⁶

Tıpkı Hâricîler gibi, Mu'tezile âlimlerinin büyük çoğunluğu da hilâfette Kureyşilik şartını reddetmiştir.⁷⁷ Onlar, Kitap ve Sünnet'e uymak kaydıyla "Kureyş'li olsun, Arap olsun, köle olsun" ehil olan her şahsın imâm olmasının caiz olduğunu kabul etmişlerdir.⁷⁸

"إن الخفاء من قريش الى ان تقوم الساعة", *İmamlar Kureyş'tendir*⁷⁹ hadisi ile beraber, "الائمة من قريش : إماملار كورةش'tendir",⁸⁰ "insanlar bu işte Kureyş'e tabidir; Müslümanları Kiyâmet gününe kadar halifeler Kureyş'tendir",⁸⁰

⁷² Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhî'l-Ekber*, Beyrut, 1404/1984, s. 96-98; Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâyetu fi Usulî'd-Dîn*, Dîmeşk, 1979, s. 61.

⁷³ Nesefî, *Tabsîratu'l-Edille*, II/445 vd., 460 vd.; Bekir Topaloğlu, "Mâturidî", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/155; Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 445.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/129; Krş. Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkatî'n-Nâciyeti ani'l-Frakî'l-Hâlikîn*, Tah. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1983, s. 20; İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989, IV/246; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/16 vd.; Ebû'l-Hasen Ali Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Beyrut, 1985, s. 7.

⁷⁵ *الائمة من قريش* (İmamlar Kureyş'tendir) hadisi çevresinde gelişen düşünceler, bu sözün ortaya çıkış sebebi vs. hususlarda geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, "Hilâfetin Kureyşliliği", s. 1121 vd.; a.m., *Siyasî-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebeti*, s. 19 vd.

⁷⁶ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/116; İrfan Abdulhamîd, *Dirâsât fi'l-Firak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984, s. 91.

⁷⁷ Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 261-262.

⁷⁸ İbn Hazm, *el-Fisal*, IV/89.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/129; Krş. İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 20; İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV/246; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/16 vd.; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 7.

⁸⁰ Tirmizî, *Fiten*, 49.

Müslümanlarına, kâfirleri kâfirlerine”,⁸¹ “*insanlar hayırda ve şerde Kureyş’e tâbidir*”⁸² gibi hadisler ve mezkur seçim sırasında bu ilkeye itiraz edilmemiş olmasına dayanarak İslâm kelâm, siyâset ve hukuk âlimlerinin birçoğu halifenin, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de mensubu bulunduğu Kureyş kabilesinden olmasını şart koşmuşlardır.⁸³

Söz gelimi bütün Şîî fırkalara göre Allah ve Resûlü (s.a.v.) tarafından belirlenen imâm/halife, hiç tartışmasız Hz. Ali (r.a.) olup ondan sonra imâmet onun soyu ile devam edeceği için, doğal olarak hilâfet Ehl-i Beyt’e ve dolayısıyla da onların soyca mensup oldukları Kureyş’e ait bir hakktır. İmâmın Kureyş’ten olması şartı başta Zeydiyye, İsmâiliyye ve İmâmiyye olmak üzere bütün Şîîler tarafından ittifakla kabul edilmiş olup bu hususta Şîî fırkalar arasında her hangi bir görüş ayrılığı söz konusu değildir.⁸⁴

Yine Ebû Hanîfe (80-150/699-767), eş-Şafîî (150-204/767-820), Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855), el- Eş’arî (260-324/874-935), el-Maturidî (ö. 333/944), Bakillanî (338-403/950-1013), el-Bağdadî (ö. 429/1038), el-Maverdî (364-450/974-1058), İbn Hazm (384-456/994-1064), el-Gazzalî (450-505/1058-1111), Ebû’l-Muîn en-Nesefî (418-508/1027-1115), Şehristanî (467, 479-548/1075, 1086-1153), İbn Teymiyye (661-728/1263-1328), el-Îcî (680-756/1281-1355), İbn Haldûn (733-808/1334-1406) gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin kahir ekseriyeti “*İmamlar Kureyş’tendir*” hadisine dayanarak, hilâfetin Kureyş’e ait olması gerektiği görüşüne sahip olmuşlardır.⁸⁵

İmam Mâturidî ve Mâturidî âlimlere göre ilk dönemde imâmın Kureyş’e mensup olması şartı, zamanla ilgili bir şart olup, ilk dönemde hilâfet meselesinin çözümüne yardımcı olmuştur.⁸⁶

Eş’arî âlimlerden Ebû Bekir el-Bakillanî (ö. 403/1012), el-Cüveynî⁸⁷ ve diğer azınlıkta kalan bazı bilginler ise aklî ve naklî deliller ileri sürerek bu şartın gereksizliğini savunmuşlardır.⁸⁸ Her ne kadar Bâkillânî, kendi eseri *et-Temhîd*’te Kureyş’in imâmeti şartını kabul etse de, kendisinden yaklaşık dört asır sonra doğmuş İbn Haldûn’un naklettiklerinden, onun Kureyşîlik şartını lüzumlu görmediğini anlıyoruz.⁸⁹ Elimizde Bakillânî’nin bu görüşü serdettiği herhangi bir eseri bulunmaktadır. Muhtemelen İbn Haldûn, onun bu hususa dair bir eserine muttali olmuş veya bu bilgiler başka yollardan kendisine ulaşmış olmalıdır.⁹⁰

Büyük Eş’arî kelâmcısı İmâmu’l-Harameyn el-Cüveynî de “*İmamlar Kureyş’tendir*” hadisinin Müslümanlar tarafından kesin hüküm olarak kabul görse bile, tevâtür derecesine ulaşmadığını, gönül rahatlığıyla bu hadisin Hz. Peygamber (s.a.v.)’in mübarek ağzından sūdûr ettiğinin

⁸¹ Buharî, Menâkıb, I; Müslim, İmâre, I.

⁸² Müslim, İmâre, I; Ahmed b. Hanbel, III/397.

⁸³ Bkz. İbn Hazm, *İlmü’l-Kelâm*, Thk. Ahmed Hicazî es-Seka, Mısır, 1984, s. 94.

⁸⁴ Hatiboğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, XXIII/67.

⁸⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, s. 172-186.

⁸⁶ Krş. Nesefî, *Tabsıratu’l-Edille*, II/445 vd., 460 vd.; Topaloğlu, “Mâturidî”, *DİA*, XXVIII/155; Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 445.

⁸⁷ Bkz. Ebû’l-Mealî el-Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd*, Thk. As’ad Temîm, Lübnan, 1985, s. 359; Cüveynî, *Ğıyâsu’l-Ümem fî İltiyâsi’z-Zulem*, s. 80.

⁸⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I/554 vd.; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1974, I/87; Rayyis, *İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi*, s. 267.

⁸⁹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I/194.

⁹⁰ Hatiboğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, s. 175 vd.

söylenemeyeceğini ve dolayısıyla kesinlik ifade etmediğini belirterek, halifenin Kureyşten olması şartını reddetmiştir.⁹¹

6. İMÂMET/HİLÂFETİN GEREKLİLİĞİ

Hâricî fırkaların çoğunluğuna göre adâletin gerçekleşebilmesi için toplumdaki bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uyularak yürütülmesi gerekir. Zira hüküm Allah'a aittir. Devletin en önemli niteliği olan adâlet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam imâmettir.⁹² Oysa Hâricî fırkalardan bazıları, hilâfetsiz İslâm toplumunun olabileceğine kanaat getirmişlerdir.⁹³ Necedât'a göre insanlar toplum içindeki görevlerini idrak edip hakkaniyet esaslarına göre uygun davrandıkları zaman imâmın, yani devlet başkanının seçilip görevlendirilmesine dahi ihtiyaç yoktur.⁹⁴

İmâmetin gerekli olduğu konusunda Ehl-i Sünnet âlimleri arasında icmâ vardır.⁹⁵ Ümmete liderlik edecek bir yöneticinin gerekliliği ve daha çok toplumsal menfaatlerin yerine getirilebilmesi amacıyla bir imâmın/halifenin gerekliliği hususu, Ehl-i Sünnet âlimleri arasında üzerinde genel konsensüs sağlanan bir konudur.⁹⁶

Ehl-i Sünnet'e göre temel siyasî, cezaî ve askerî işleri yerine getirecek bir lider yani imâm/halife gereklidir.⁹⁷ İmâm, İslam toplumu içinde ahkâmın uygulanması, cezaların tatbik edilmesi, ülke sınırlarının korunması, ordularının donatılması, vergilerinin alınması, insanlar arasında çıkan ihtilafların ortadan kaldırılması, şâhitliklerinin kabulü gibi konularda toplumu yöneten liderdir.⁹⁸ Kaynaklarda bu liderde bulunması gereken vasıflar, ümmetin işlerini yerine getirebilmek için usûl ve fûruda müçtehit olması, Kureyşli olması,⁹⁹ en azından şehâdeti kabul edilecek düzeyde âdil olması, âkil balığ ve hür olması¹⁰⁰ ile kendisine biat edilmesi¹⁰¹ şeklinde ifade edilmiştir.

Büyük Şafîî fakihî İmam Mâverdî İmâm/Halife olacak şahısta aranan şartları şöyle hülâsa etmiştir:

1. İmâmın tüm yönleriyle âdil olması,
2. İçtihatla bulunacak derecede âlim olması,
3. Kulak, göz ve dil gibi azalarının sağlam olması,
4. Hareket etme ve hızlıca kalkıp oturmaya engel olabilecek organ sakatlıklarından beri olması,

⁹¹ Cüveynî, *Ğıyâsu'l-Ümem fi İltiyasi'z-Zulem*, s. 80.

⁹² Öz-İlhan, "İmâmet", *DİA*, XXII/202.

⁹³ Abdülkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, London, 1934, s. 481; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/116; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 98.

⁹⁴ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 126-127; a.m., "Hâricîlerin İmâmet Görüşleri Bağlamında Yapılan Bazı Çağdaş Yorumların Tutarsızlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 27, Ordu, 2013, s. 331.

⁹⁵ Bkz. Bağdadî, *Usulu'd-Dîn*, s. 271; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 5; Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 326; İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 151.

⁹⁶ Mesud b. Saduddin et-Taftazanî, *Şerhu'l-Akâdeti'n-Nesefî*, Thk. Mustafa Merzukî, Byy., Daru'l-Huda, 2000, s. 16-117.

⁹⁷ Bağdadî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, 271.

⁹⁸ Taftazanî, *Şerhu'l-Akâdeti'n-Nesefî*, s. 117.

⁹⁹ Bkz. Taftazanî, *Şerhu'l-Akâdeti'n-Nesefî*, s. 119.

¹⁰⁰ Bağdadî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, 277.

¹⁰¹ Ebû Zehra, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 87.

5. Halkı sevk ve idare edecek fikir ve bilgiye sahip olması,
6. Cesarete, toplumu koruyacak kuvvete ve düşmanlarla savaşacak güce sahip olması,
7. Kureyş'e mensup olması.¹⁰²

Ehl-i Sünnet, dinî ve siyasî liderliği birbirinden ayırmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatıyla birlikte nübüvvet sona erdiği için, halife olacak kişi Rasûlullah (s.a.v.)'in dinsel değil siyasî liderlik görevini üstlenmiştir. Bu nedenle Ehl-i Sünnet uleması, imâmeti içtihadî bir konu olarak görmüştür.¹⁰³ Şia imâmete dair görüşleri ile Hz. Ali ve onun soyunun her dönem insanların en üstünü olduğunu ileri sürmektedir. Buna karşılık Ehli Sünnet ise, hilâfet sıralamasını fazilet sıralaması olarak kabul eder. Ehl-i Sünnet'in bununla kastettiği şey, Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ın iktidara geliş şekillerinin meşruluğunu ispatlamaktır.¹⁰⁴

7. EHL-İ SÜNNET'E GÖRE İMAMIN ATANMA ŞEKLİ

Şii fırkaların kahir ekseriyetine göre imâmet, Allah tarafından belirlendiği için,¹⁰⁵ ümmetin irâdesine bırakılmış bir mesele değildir. İmâm, nassla belirlendiği için¹⁰⁶ onunla ilgili kararların ümmete bırakılması mümkün değildir.¹⁰⁷

Şii fırkalara göre imâmın atanmasında nass ve vasiyetten başka bir yol olmadığından, imâmın tayininde seçim gibi diğer usûl ve yöntemler kabul edilemez. Halifeyi tayin etme nass ve vasiyetle belirlendiği için insanlar dilediklerini imâm tayin etme yahut istediklerini azletme hakkına sahip değildir.¹⁰⁸

Meselâ Şii fırkalardan Zeydiyye, imâmet konusunda Şiilerden ayrılmıştır. İsmailiyye ve İmâmiyye başta olmak üzere, diğer bütün Şiilerden farklı düşünen Zeydiyye'ye göre Rasûlullah (s.a.v.)'in vasiyetle beyân ettiği imâm, isim ve şahsiyetle değil, sıfatları zikredilerek tayin edilmiştir. Her ne kadar zikredilen sıfatlar, Hz. Ali (r.a.)'de olduğu kadar başka hiç kimsede bulunmadığı için, Rasûlullah (s.a.v.)'tan sonra Hz. Ali (r.a.)'nin imâm olduğu bir hakikat olsa da, onun dışında bir başkasının imâmeti de câizdir. Nitekim imâmeti bir şûrâ meselesi olarak gören ve ümmetin ileri gelenlerinden iki kişinin uyuşması ile dahi imâmet akdinin gerçekleşebileceğini kabul eden Zeydîlere göre efdâl (en üstünü) varken mefdûlün (daha aşağı seviyede bulunan veya daha az faziletli olanın) hilâfeti de câizdir. Bu ilkeden yola çıkan Zeydiyye, Hz. Ebû Bekir (r.a.) ve Hz. Ömer (r.a.)'in imâmetini sahîh görmüştür.¹⁰⁹

¹⁰² Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Diniyye*, s. 5.

¹⁰³ Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Akli*, s. 474; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, 2003, s. 41.

¹⁰⁴ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 17; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/82.

¹⁰⁵ Hasan b. Yûsuf b. Ali b. Mutahhar Allâme el-Hillî, *el-Elfeyn fi İmâmeti Emîri'l-Mu'minin Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, 1982, s. 15.

¹⁰⁶ Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn*, s. 210 vd.

¹⁰⁷ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*; I/146; Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 31-32.

¹⁰⁸ Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*; I/146; Seyfuddîn el-Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, 2003, III/426; Subhî, *Nazariyyetu'l-İmâmeti Lede's-Sîa İsnâ Aşeriyye*, s. 79-88; Krş. Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiye Şiası*, İstanbul, 1984, s. 209.

¹⁰⁹ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 30-32; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/154-157; Muhammed Ebû Zehra, *Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire, Ts., s. 40-42; Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, s. 96; Mustafa Öz, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye", *MÜİFD*, Sayı: 19, İstanbul, 2000, s. 46-47.

Hâricilerin bütün grupları imâmın seçiminde Kureyş kabilesine mensup olma şartını reddederek halifenin seçimle işbaşına getirilmesi yönünde görüş beyan etmişlerdir.¹¹⁰

Yine Mu'tezile önderlerinden Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve onun oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî, bütünüyle Ehl-i Sünnet'e muvafakat ederek, imâmetin seçimle olması gerektiğini savunmuşlardır.¹¹¹

Hilâfette Kureyşlik şartını kabul etmekle birlikte, Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu da imâmı halkın seçmesi yani seçimle atanmaları gerektiği konusunda söz birliği içerisinde olmuşlardır. Nitekim Ehl-i Sünnet âlimlerinden Abdulkerîm eş-Şehrîstânî, İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, el-Bakillânî, el-Amidî (ö. 631/1234) ve el-Maverdî gibi eserlerinde imâmeti dile getirmiş ve hilâfet konusunu işlemiş önde gelen Ehl-i Sünnet âlimleri seçim sistemini savunmuş, halifenin seçimle iş başına gelmesi gerektiğini açıkça dile getirmişlerdir.¹¹²

O halde denebilir ki, Şiileri dışarıda tutarsak, farklı eğilimlerine karşın İslâm mezheplerinden hemen hiçbiri imâm belirleme konusunda "seçim" dışı bir yolun geçerli olabileceğini iddia etmemiştir. Bilakis mezhep mensuplarının kahir ekseriyeti seçilmiş olan kişinin kesinlikle genel olarak ümmetin onayını da alması gerektiğini belirtmişlerdir. Hatta imâmet akdinin tek kişi tarafından yapılabileceğine kanaat getiren fırka ve âlimler dahi, gerçekte seçim yolundan başka bir yol veya öneri sunmamışlardır.¹¹³

SONUÇ

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra İslâm ümmeti arasında ortaya çıkan en büyük ve en önemli problem imâmet, şüphesiz hilâfet veya devlet başkanlığı konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıktır. İslâm toplumu içinde başlayan, Cemel ve Sıffin savaşları ile devam eden, hakem olayı ile de bir sonuca bağlanamayan ilk mücadeleler, imâmet konusundaki ihtilâflardan kaynaklanmıştır. Bu olaylar başta Havâric, Şîa, Mürcie ve Ehl-i Sünnet olmak üzere hemen bütün itikadî mezheplerin fikir, anlayış ve duruşlarını şekillendirmiştir.

Hâricilerin Necedât kolu dışında, imâmetin gerekli olduğu konusunda bütün itikadî mezhepler arasında fikir birliği vardır. Bütün fırkalar, Cuma ve bayram namazlarını kıldırmak, dinî ilimleri ihya etmek, cihadı yerine getirmek, orduları düzenlemek, askerlerin maaş ve harcamalarını tayin ve tespit etmek, ganimetten haklarını vermek, yargıyı yürütmek, hadleri uygulamak, zulümleri ortadan kaldırmak, iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmak suretiyle Hiz. Peygamber (s.a.v.)'e vekâleten İslâm'ın rükünlerini uygulamak için imâmet, hilâfet veya devlet başkanlığının gerekli olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

Hâriciler Kureyşlik şartını ilk olarak toptan reddedip seçim sistemini savunurken, Mu'tezile ve Mürcie'nin çoğunluğu ile Bakillânî gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinden bazıları da imâmette Kureyşliğin olmazsa olmaz şartlardan biri olmadığını benimsemişlerdir. Hilâfette Kureyşlik şartını kabul etmekle birlikte, Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu da imâmı halkın seçmesi yani halifenin seçimle atanması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.

Ehl-i Sünnet'in Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâturidîyye ekollerinden her üçüne göre imâmet/hilâfet veya devlet başkanlığı meselesi akidevî bir konu değil, yalnızca fikhî/amelî ve fer'î bir konudur. Ancak

¹¹⁰ Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/116; İrfan Abdulhamîd, *Dirâsât fi'l-Firak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984, s. 91.

¹¹¹ Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/84; Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 253-254.

¹¹² Bkz. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/27-28; Kâdî Ebû Bekir el-Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, Beyrut, 1987, s. 467 vd.; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, III/426; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, s. 6 vd.

¹¹³ Krş. Rayyis, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, s. 297 vd.

Şîa'nın Hz. Ali'nin imâmetini *usûl-i din*'den sayması nedeniyle Ehl-i Sünnet mensupları da konuyu itikadî zeminde tartışmışlardır.

Hâvâric, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in her üç ekolüne göre Şîa'nın, Hz. Ali (r.a.)'nin nassla, üstelik Rasûlullah (s.a.v.)'in sağlığında imâm tayin edildiğine dair iddiaları tamamen bâtıldır. Bu hususta nasslarda herhangi bir delil bulunmadığı gibi aklen de makul bir gerekçe getirilemez. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) yerine kimseyi tayin etmeden dâr-ı bekâya irtihal etmiş, halife seçimini İslâm ümmetine bırakmıştır. Eğer Hz. Ali (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından imâm tayin edilmiş olsaydı, onun kendinden önce gelen her üç halifeye biat etmemesi gerekirdi. Oysa Hz. Ali kendinden önceki halifelerin her üçüne de biat etmiş, arkalarında namaz kılmış, onlarla daima istişârede bulunmuş ve onlara asla muhâlefet etmemiştir.

Ayrıca Hz. Ali (r.a.)'nin düşüncesini takiyye gereği gizlediği veya kendisinden önce seçilenlerin hilâfetine ölüm korkusuyla ya da ümmetin ihtilâfa düşmesi endişesiyle ses çıkarmadığı da söylenemez. Çünkü bizzat Şîa'nın da kabul ettiği gibi Hz. Ali (r.a.) gerçekleri gizleyen, âciz, korkak, gevşek, hâin ve câhil bir kimlik ve kişiliğe sahip değildi. Şayet Hz. Ali (r.a.), Rasûlullah (s.a.v.) tarafından imâm tayin edilmiş olsaydı, hilâfetini gizleme gereği duymadan alenen ilan ederdi. Böyle bir şey olmadığına göre Şîa'nın iddiaları bütünüyle temelsizdir.

KAYNAKÇA

- ABDULHAMİD, İrfan, *Dirâsât fi'l-Fıraki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984.
-----, "Eş'arî", *DİA*, (XI/444-447), Ankara, 1995.
- AHMED B. HANBEL, *Müsned*, İstanbul, 1992.
-----, *Usûlu's-Sünne*, (Fevvâz Ahmed Zemelî, Akâidu Eimmeti's-Selef içinde, s. 11-42), Beyrut, 1410/1995.
- ALTINTAŞ, Ramazan, "İmam-ı Mâturidî'de Din Siyâset İlişkileri", *Milel ve Nihal*, C. 7, Sayı: 2, ss. 53-66, Mayıs-Ağustos 2010.
- ÂMİDÎ, Seyfuddîn, *Ebkâru'l-Efkâr*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, 2003
- AYDINLI, Osman, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, 2003.
- BAĞDADÎ, Abdulkâhir, *el-Fark Beye'l-Firak*, Beyrut, (Nşr. Daru'l-Ma'rife), Trs.
-----, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1981.
- BÂKİLLANÎ, Kâdî Ebû Bekir, *Kitâbu't-Temhîd*, Beyrut, 1987.
- BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul, 1992.
- CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *Arap Aklnın Oluşumu*, Çev. İbrahim Akbaba, İstanbul, 1997.
-----, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, Trc. Vecdi Akyüz, İstanbul, 2001.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, 1311.
-----, *et-Ta'rîfât*, Beyrut, 1990.
- CÜVEYNÎ, İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî, *Ğiyâsu'l-Ümem fi İltiyasi'z-Zulem*, Thk., Abdulazîm ed-Dib, Katar, 1401.
-----, *Kitâbu'l-İrşâd*, Thk. As'ad Temîm, Lübnan, 1985.
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İ. Âgâh Çubukçu ile beraber), Ankara, 1985.
- ÇELEBÎ, İlyas, (Bekir Topaloğlu ile beraber), *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010.
- ÇUBUKÇU, İ. Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, (Neşet Çağatay ile beraber), Ankara, 1985.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Kahire, Trs.
- EKBER, Nâşî, Abdullah b. Muhammed, *Mesâilu'l-İmâme*, Nşr. Josef van Ess, Beyrut, 1971.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Mûsallîn*, Nşr. Ritter, Weisbaden, 1980.
-----, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1410.
-----, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehl-i'z-Zeyği ve'l-Bida'*, Nşr. Ricgard J. McCARTY, Beyrut, 1952.
- FIGLALI, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
-----, *İmâmiye Şîası*, İstanbul, 1984.

- , *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir, 2008.
- FİRŪZÂBÂDÎ**, Mecdudî Muhammed b. Yâ'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Kahire, 1979.
- HALEBÎ**, Ahmed b. Yusuf b. Abdurrahim Semî, *Umdetu'l-Huffaz*, Beyrut, 1996.
- HARB**, Ali, *en-Nass ve'l-Hakika*, Beyrut, 1983.
- HATİBOĞLU**, "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşiliği", *AÜİFD*, C. XXIII, ss. 121-213, Ankara, 1978.
- HİLLÎ**, Allâme Hasan b. Yûsuf b. Ali b. Mutahhar, *el-Elfeyn fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, 1982.
- HİLLÎ**, Necmudî Ebi'l-Kâsım Ca'fer b. Hasan b. Saîd el-Muhakkik, *el-Meslek fî Usûli'd-Dîn ve Telîhi er-Risâletu'l-Mâtîyye*, Thk. Rıdâ el-Üstâdî, Meşhed, 1424.
- HİZMETLÎ**, Sabri, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, C. XXVI, ss. 653-680, Ankara, 1983.
- İBN ABDİ RABBİH**, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989.
- İBN EBİ YA'LÂ**, Ebu'l-Hüseyn İbnu'l-Ferra Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadî Hanbelî, *Tabakatu'l-Hanâbile*, Beyrut, Trs.
- İBN FÜREK**, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredu Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Thk. Daniel Gimaret, Beyrut, 1987.
- İBN HALDŪN**, Abdurrahman, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1983.
- İBN HAZM**, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Kitâbu'l-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Beyrut, 1317.
- , *İlmu'l-Kelâm*, Thk. Ahmed Hicazî es-Seka, Mısır, 1984.
- İBN MANZŪR**, Ebû'l-Fadl Cemaludî Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Kum, 1405.
- İBN TEYMİYYE**, Takiyudî Ahmed, *Minhâcu's-Sünne*, Riyad, 1406/1986.
- İLHAN**, Avni, "İmâmet", (Mustafa Öz ile birlikte), *DİA*, (XXII, 201-203), İstanbul, 2000.
- , "İmâmet Nazariyesinde Seçim ve Nass Münakaşası", *DEÜİFD*, C. I, ss. 137-147, İzmir, 1983.
- İSFEHÂNÎ**, Râğib, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut, 1998.
- İSFERAYİNÎ**, Ebû'l-Muzaffer, *et-Tabîr fî'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkatî'n-Nâciyeti ani'l-Fraki'l-Hâlikin*, Tah. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1983.
- KARAMAN**, Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1974.
- KÂDÎ**, Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 1988.
- KÂRÎ**, Ali, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Beyrut, 1404/1984.
- KESKİN**, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013.
- KILAVUZ**, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul, 1990.
- KUBAT**, Mehmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul, 2007.
- , *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 2010.
- , *İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî ihtilâflar ve Sebepleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1997.
- , "Hâricilerin İmâmet Görüşleri Bağlamında Yapılan Bazı Çağdaş Yorumların Tutarsızlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 27, ss. 316-335, Ordu, 2013.
- KUMMÎ**, Sa'd b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Makâlâti'l-Firak*, Tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, 1321.
- KUTLU**, Sönmez, "Mürce Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *GÜÇİFD*, Cilt: I, s. 168-210, Çorum, 2002.
- KÜLEYNÎ**, Ebu Cafer Muhammed b. İshâk, *Usûlu'l-Kâfi*, Tahran, Trs.
- MALATÎ**, Ebû'l-Hüseyn, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehl-i'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Tkd. ve Thk. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire, I. Baskı 1368/1948, II. Baskı 1997/1418.
- MÂVERDÎ**, Ebû'l-Hasan Ali Muhammed b. Habîb, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Velâyetu'd-Dîniyye*, Beyrut, 1985.
- MÜSLİM**, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul, 1992.
- NESEFÎ**, Ebu'l-Muîn, *Tabîratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn I-II*, Thk. H. Atay-Ş. Ali Düzgün, Ankara, 2004.
- ONAT**, Hasan, "Şû İmâmet Nazariyesi", *AÜİFD*, C. XXXIII, ss. 89-110, Ankara, 1992.
- ÖNAL**, Recep, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, ss. 325-360.

- ÖZ**, Mustafa, Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi, İstanbul, 2011.
-----, Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları, İstanbul, 2011.
-----, “Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye”, *MÜİFD*, Sayı: 19, ss. 46-47, İstanbul, 2000.
-----, “İmâmet”, (Avni İlhan ile birlikte), *DİA*, (XXII, 201-203), İstanbul, 2000.
- ÖZEN**, Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *DİA*, (XXVIII/146-151), İstanbul, 2003.
- RAYYÎS**, Ziyaeddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1995.
- SÂBÛNÎ**, Nureddin, *el-Bidâyetu fî Usulî'd-Dîn*, Dımeşk, 1979.
- SUBHÎ**, Ahmed Mahmud, *Nazariyyetu'l-İmâme Lede's-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991.
- ŞEHRİSTANÎ**, Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1986.
-----, *Nihâyetu'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, London, 1934.
- TAFTAZÂNÎ**, Sa'duddîn, *Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.
-----, *Şerhu'l-Akîdeti'n-Nesefî*, Thk. Mustafa Merzukî, B.y.y., Dâru'l-Huda, 2000.
-----, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1993.
- TANCI**, Muhammed Tavit, “İslam'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1994, Sayı: 1, ss. 25-68.
- TİRMİZÎ**, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- TOPALOĞLU**, Bekir, (İlyas Çelebi ile beraber), *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, (II/82-87), İstanbul, 1989.